

Psixi sağlamlıq hüququnun universal insan hüquqları sistemində yeri və əhəmiyyəti

Hər il oktyabr ayının 10-u Ümumdünya Psixi Sağlamlıq Günü kimi qeyd edilir. Ümumdünya Psixi Sağlamlıq Günüün vəzifəsi psixi sağlamlıq probleminə yanaşmada dünya əhalisinin məlumatlılıq səviyyəsini yüksəltməkdir. Psixi sağlamlığın möhkəmləndirilməsi istiqamətində global səviyyədə daha çox açıq müzakirələrə imkan yaradan bu gün 1992-ci ildən Ümumdünya Psixi Sağlamlıq Federasiyasının təşəbbüsü ilə BMT-də qeyd olunan dünya və beynəlxalq günlər siyahısına daxil edilib.

Sağlamlığın qorunması hüquq insan hüquqları sistemində "ikinci nəsəl hüquqlar" olan sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına daxildir. Dövlət mədaxiləsinin yolverilməzliyini tələb edən birinci nəsəl hüquqlardan fərqli olaraq, ikinci nəsəl hüquqların həyata keçirilməsi dövlətin fəal iştirakı və dəstəyi olmadan qeyri-mümkündür. Sosial-iqtisadi hüquqların (o cümlədən sağlamlığın qorunması hüququnun) xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların həyata keçirilməsi üçün dövlətin konkret vəzifələri normativ qaydada müəyyən edilmişdir. Çünki eger onların həyata keçirilməsi dövlətin sosial siyasəti üçün oriyentirlər müəyyən edir. Həyat keyfiyyəti və sosial rifah kimi anlayışlar bu hüquqla sıx surətdə bağlıdır.

Sağlamlığın qorunması hüquq irqindən, milliyətdən, dini baxışından, siyasi mənsəbiyyətindən, iqtisadi və sosial vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən və digər amillərdən asılı olmayaraq, hər bir şəxsin əsas hüquqlarından biri kimi qəbul edilir. Ayrı-ayrı ölkələrin konstitusiyalarında sağlamlığın qorunması hüququ XX əsrin ortalarından öz əksini tapmışdır. Qeyd olunan sənədlərdə sağlamlığın qorunmasının dövlət mexanizmləri göstərilmişdir. Həmin konstitusiyalar hüquq elminə, ikinci nəsəl hüquqların formalaşması prosesinə, sosial dövlət konsepsiyasının qəbul edilməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Sonrakı dövrdə isə dünya ölkələrinin konstitusiyaları bu hüquq qrupunu, o cümlədən sağlamlığın qorunması hüququnu qəbul edərək özündə əks etdirdi.

Günümüzdə insan həyatı və sağlamlığı ən yüksək dəyər kimi qəbul edildiyi üçün bu hüquq əksər dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında əsas insan hüquqlarından biri kimi təsbit edilmişdir. Bu hüququn adı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu hüququ ifadə etmək üçün müxtəlif ("sağlamlığın müdafiəsi", "sağlamlığın mühafizəsi" və s.) anlayışlardan istifadə edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunvericiliyində bir qayda olaraq "sağlamlığın qorunması" termininə üstünlük verilir.

Ölkəmizin Konstitusiyasının 41-ci maddəsinə görə, hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Azərbaycan Konstitusiyasında hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ böyük əhəmiyyətə malikdir, dövlətin müxtəlif müdaxiləçiliyi və digər tədbirlər vasitəsilə, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verməsi, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaratması da təsbit edilir. Sağlamlıq fərdin həyat fəaliyyəti ilə birləşən bağlı olduğuna görə ona olan münasibət və onunla bağlı məsələlərin özəyi konstitusional hüquq səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Sağlamlığın qorunması hüququnu boyan edən Azərbaycan Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından asılı olmayaraq, onu hər bir insanın hüququ kimi

müəyyən edir. Sağlamlığın qorunması hüququ sosial-iqtisadi hüquqlara aid edilmişdir. O, insan həyatının müəyyən sahəsini əhatə edir, ona münasibətdə baza müddələrinin tövsiyə formullarına yol verə bilər, onun gerçəkləşməsi iqtisadiyyatın və ehtiyatların vəziyyətindən çox asılıdır.

"Sağlamlığın qorunması hüququ" anlayışı "tibbi yardım almaq hüququ" anlayışı ilə sıx bağlıdır. Sağlamlığın qorunması hüququ daha geniş anlayışdır və tibbi yardım almaq imkanını onun əsas tərkib element kimi çıxış edir. Sağlamlığın qorunması hüququ tibbi yardım almaq imkanını (hüququ) ilə yanaşı, digər imkanları (hüquqları) da özündə əks etdirir, məsələn, təhlükəsiz omeq şəraitində işləmək, öz sağlamlığının və ətraf mühitin vəziyyəti barədə məlumat almaq və s. Bu baxımdan sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqların dairəsindən xeyli genişdir. Bunu "Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında" qanunun quruluşu və təhlili də təsdiq edir. Belə ki, həmin qanunun III fəslində "Sağlamlığın qorunması sahəsində vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları", IV fəslində "Tibbi-sosial yardım sahəsində vətəndaşların hüquqları" adlanır. Üçüncü fəslin strukturunda yer alan maddələrdən biri, 12-ci maddə "Vətəndaşların tibbi-sosial yardım almaq hüququ" adlanır. Göründüyü kimi, tibbi-sosial yardım sahəsində vətəndaşların hüquqları sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqların yalnız bir qrupunu təşkil edir.

Sağlamlığın qorunması hüquq hər bir kəse doğulduğu andan məxsus olmaqla, fiziki və psixi sağlamlığın qorunub saxlanılmasına və möhkəmləndirilməsinə, insanların yüksəkkeyfiyyətli tibbi yardımla təmin edilməsinə hədəfləyir. Əməli müəhəfəzi, istirahət, sağlam ətraf mühit, tibbi sığorta və s. kimi amillər bu hüququn dolğun və səmərəli surətdə həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Son illər insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının sənədlərində "psixi sağlamlıq hüququ" anlayışı geniş istifadə edilmişdir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı psixi sağlamlığı qlobal ictimai sağlamlıq prioriteti kimi qəbul edir və 2030 Gündəliyədə psixi sağlamlığın inkişaf etdirilməsi və bu sahədə hüquqların qorunması məqsədilə yeni strategiyalar və qanunvericilik islahatlarının həyata keçirilməsini tövsiyə edir. 2023-cü ildə BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ilə birgə "Psixi sağlamlıq, insan hüquqları və qanunvericilik: rəhbər prinsiplər və tövsiyə" adlı sənədi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Bu sənəd dünya ölkələrinə psixi sağlamlıq sahəsində islahatlar aparmaq üçün qanunvericiliyin möhkəmləndirilməsi və bununla da keyfiyyətli müdaxiləçiliyin göstərilməsi məqsədi ilə hazırlanmışdır. Psixi sağlamlıq problemləri ilə yaşayın şəxslərin insan hüquqlarının qorunması və reabilitasiyasının təmin edilməsi hər bir cəmiyyətin inklüziv və davamlı inkişafı üçün zəruridir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Nizamnaməsində sağlamlıq fiziki və psixi sağlamlıq arasında fərqlər və onların bir-birindən ayrılıqda qəbul edilməsi psixi sağlamlıq sahəsində xidmətin, o cümlədən peşəkar psixiatriya yardımının marginallaşma və stigmatizasiya hallarına gətirib çıxara bilər. Hər kəsin oldıq edildiyi bilən ən yüksək fiziki və psixi sağlamlıq standartından istifadə hüququna dair xüsusi məruzənin 2017-ci ildə təqdim etdiyi məruzənin psixiatriya yardımını göstərən müəssisələr ilə bağlı müddələrdə 3 əsas məqam ekspertlərin diqqətini cəlb etmişdir.

1. Biotibbi yanaşmanın üstünlük təşkil etməsi;

2. Psixi sağlamlıq sahəsində dövlət siyasətinin müəyyən edilmiş

ziki, psixi və sosial rifahın tam vəziyyəti kimi göstərilir. Müasir dünyada psixi sağlamlıq məsələsinə yanaşmanın əsasında isə 2 əsas təziz durmaqdadır:

1. Psixi sağlamlıq olmadan sağlamlıq mümkün deyil;

2. Psixi sağlamlıq olmadan ancaq psixi pozuntuların olmaması demək deyil.

Psixi sağlamlıq gündəlik həyatımızda səmərəli fəaliyyət göstərməyimizə imkan verən psixoloji və emosional rifah vəziyyətidir. O, düşüncələrimizi, duyğularımızı və davranışlarımızı əhatə edir. Qeyd olunduğu kimi və məşhur stereotipin əksinə olaraq, psixi sağlamlıq təkcə psixi pozuntuların olmaması deyil. Bu anlayış həm də insanın özünə dəyər hissi və başqaları ilə sağlamlıq münasibətlər saxlamaq bacarığını ehtiva etməkdədir.

Psixi sağlamlığın əhəmiyyətini anlamaq və ona düzgün qiymət vermək vacibdir. Psixi sağlamlıq insanların şəxsiyyətlərini münasibətlərdən tutmuş karyera və peşakar uğurlara qədər konkret şəxsin həyatının bütün sferalarına təsir göstərir. Sağlamlı və balanslı ruhi vəziyyət insanların ömürlərini müxtəlif mərhələlərdə çətinlik və problemlərin öhdəsindən gəl-

si və müvafiq xidmətin göstərilməsi ilə bağlı səlahiyyətlərin müəyyən edilməsində çatışmazlıq;

3. Psixi sağlamlıq sahəsində fakultativ məlumatlardan qoruzlu (ənyarğılı) istifadə hallarının olması.

Qeyd olunan hallar isə psixi pozuntulardan əziyyət çəkən şəxslərin hüquqlarının pozulması, etibarsızlıq və inam probleminə, stigmatizasiya kimi hallara gətirib çıxara bilər.

Psixi sağlamlıq məsələlərinə həsr edilmiş yenilikçi, novator ruhlu məruzədə (A/HRC/35/21) xüsusi məruzəçi artıq formalaşmış konsepsiyaları nəzərdən keçirərək qeyd etdi ki, ənənəvi konsepsiya məcburi tədbirlər, biotibbi yanaşmalara əsaslanır. Bu isə pasiyentlərin hüquqlarını reallaşdırmasına mane olur. Məruzəçi icma əsaslı yanaşmaya üstünlük verməyə çağıraraq vurğulayır ki, icma əsaslı yanaşma sosial inteqrasiyaya şərait yaratmaq insan hüquqları təminatı da əlverişli şərait yaratmış olur.

Xüsusi məruzəçinin 2019-cu il tarixli illik məruzəsi (A/HRC/41/34) psixi sağlamlıq üçün əhəmiyyət kəsb edən sosial faktorlara həsr edilmişdir. Bu məruzədə siyasi, psixoloji, sosial, iqtisadi mühitin hər bir insanın layiqli

2016-cı ildə BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası "Psixi sağlamlıq və İnsan Hüquqları" adlı qətnamə (A/HRC/RES/32/18) qəbul etmişdir. Qətnamənin məntiqi davamı olaraq Baş Komissarın 2017-ci ildə xüsusi məruzəsi (A/HRC/34/32) təqdim olundu. Məruzədə psixi sağlamlıq sahəsində müvafiq xidmətlərdən istifadə edən şəxslərin qarşılaşdığı çağırışlar təhlil edilir.

2017-ci ildə BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının qəbul etdiyi qətnamədə (A/HRC/RES/36/13) Baş Komissara psixi sağlamlıq sahəsində strategiyaların müəyyən edilməsi üçün məsləhətləşmələr aparılması barədə tapşırıq verildi.

BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının 2020-ci ildə qəbul etdiyi qətnamə (A/HRC/RES/43/13) dövlətləri psixi sağlamlıq sahəsində dövlət siyasətinin baxış bucağını dəyişdirməyə, müvafiq qanunvericiliyin monitorinqini apararaq lazımı əlavə və dəyişikliklər edilməsinə çağırır.

Göründüyü kimi, "psixi sağlamlıq hüququ" termini beynəlxalq sənədlərdə kifayət qədər geniş istifadə edilmişdir. Təəssüf ki, Azərbaycan hüquq və tibb ədəbiyyatında, həmçinin milli qanunvericilikdə bu istilaha demək olar ki, rast gəlmək mümkün deyil. Hesab edirik ki, insan hüquqları sahəsində artıq özünə yer tapmış bu hüquq və onun təmin edilməsi məsələləri ölkəmiz üçün də aktual olmaqla müvafiq elmi araşdırmaların mövzusu qismində çıxış etməli, qanunvericilikdə bu hüququn reallaşdırılması məsələləri ətrafı tənzim edilməlidir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) sənədlərində psixi sağlamlıq hüququ universal insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təsbit olunmuşdur. Müasir dövrdə psixi sağlamlıq bütün dünyada ən mühüm ictimai sağlamlıq çağırışlarından biri kimi qiymətləndirilir. ÜST-ün məlumatına görə, dünyada təxminən 1 milyard insan psixi pozuntulardan əziyyət çəkir, hər il 3 milyona yaxın insan alkoqoldan sui-istifadə nəticəsində həyatını itirir, 700 minə yaxın şəxs isə intihar edir. Xüsusilə pandemiya illərində bu göstəricilərin daha da artması psixi sağlamlıq sahəsində global tədbirlərin və milli strategiyaların gücləndirilməsini zəruri etmişdir.

"Psixiatriya yardımı haqqında" qanunun 42-ci maddəsinə əsasən, psixiatriya yardımı göstərilən şəxslərin hüquqlarına əməl olunmasına nəzarət funksiyası Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilə (ombudsmana) həvalə edilmişdir.

Ombudsman təsisatı bu mandat çərçivəsində psixiatriya müəssisələrində və reabilitasiya mərkəzlərində məntəmədi başçakmələr həyata keçirir, həmin müəssisələrdə saxlanma şəraitinin beynəlxalq insan hüquqları standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində təkliflər hazırlayır. Belə müəssisələrdə müalicə alan şəxslərin könüllü şəkildə oradan ayrılma bilmədikləri nəzərə alınaraq, onların hüquqlarının müdafiəsi ombudsmanın fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir.

2024-cü ilin sonunda ombudsman tərəfindən "Psixi sağlamlıq və insan hüquqları" üzrə İşçi Qrupu yaradılmışdır. Qrupun tərkibinə Milli Məclisin deputatları, ali təh-

sil müəssisələrinin rəhbərləri, beynəlxalq və dövlət qurumlarının nümayəndələri, vətəndaş cəmiyyəti təmsilçiləri və psixi sağlamlıq sahəsində ekspertlər daxildir. İşçi Qrupun əsas məqsədi dövlət qurumları, mütəxəssislər və ictimaiyyət arasında əməkdaşlıq platforması yaratmaq, psixi sağlamlıq sahəsində hüquq və institusional mexanizmləri möhkəmləndirməkdən ibarətdir.

İşçi Qrupun katibliyi tərəfindən ölkədə psixi sağlamlıqla bağlı ictimai rəyini öyrənilməsi məqsədilə sorğular və sosial media monitorinqləri həyata keçirilir. Monitorinq nəticələri göstərir ki, cəmiyyətin bir hissəsi hələ də psixi pozuntularla bağlı stereotiplərin təsiri altındadır, bir çox insan "damğalanmaq" qorxusundan peşəkar psixoloq və ya psixiatriya yardımına müraciət etməkdən çəkinir. Bu isə psixi sağlamlıq sahəsində maarifləndirmə işlərinin daha da gücləndirilməsinin vacibliyini nümayiş etdirir.

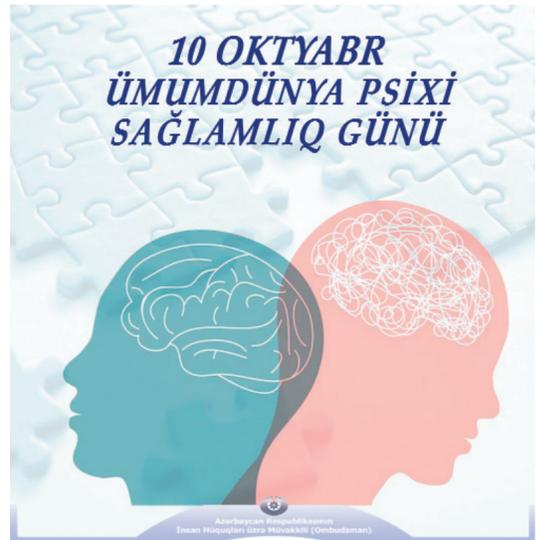
Aparılmış monitorinqlər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bəzi reabilitasiya müəssisələrində tibbi təhsili olmayan şəxslərin fəaliyyət göstərməsi, fərdi reabilitasiya programlarının qeyri-peşəkar hazırlanması və pasiyentlərin məxfiliyinin pozulması kimi hallara rast gəlinir. Xüsusilə reabilitasiya prosesində olan şəxslərin foto və videomaterialarının reklam məqsədilə sosial şəbəkələrdə paylaşılması onların şəxsi toxunulmazlıq və ləyaqət hüquqlarının pozulması deməkdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 32-ci maddəsinə, həmçinin "Psixiatriya yardımı haqqında" və "Narkoloji xidmət və nəzarət haqqında" qanunlara əsasən, pasiyentlərin razılığı olmadan onların şəxsi məlumatlarının və görüntülərinin yayılması qəti şəkildə qadağandır. Bu tələblər həmçinin BMT-nin "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" Konvensiyasının 22-ci maddəsində və Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsində təsbit edilmiş şəxsi həyatın toxunulmazlığı və ləyaqətli rəftar prinsiplərinə tam uyğundur.

Qeyd edək ki, reabilitasiya mərkəzlərində və psixiatriya müəssisələrində müalicə alan şəxslərin bütün fundamental hüquqları - yaşamaq, sağlamlıq, ləyaqət və şəxsi toxunulmazlıq hüquqları tam təmin edilmişdir. Zorakılıq, laqeydlər və alçalıcı rəftar hallarına yol verilməməli, bu müəssisələrin fəaliyyəti şəffaflıq və etik prinsiplər üzərində qurulmalıdır.

Ümumdünya Psixi Sağlamlıq Günüün 2025-ci il üçün müəyyən olunmuş mövzusu - "Fövqəladə hallar və böhranlar zamanı psixi sağlamlıq xidmətlərinə çıxış" son dərəcə aktualdır. Müharibə, pandemiya və təbii fəlakətlərin psixoloji nəticələri insanların həyat keyfiyyətinə uzunmüddətli təsir göstərir. Azərbaycan xalqı Birinci və İkinci Qarabağ müharibələrinin ağır nəticələrini yaşamış, minlərlə vətəndaşımız itkilər, köçkünlük və travmalarla üzləşmişdir. Bu baxımdan Ombudsman təsisatı Vətən müharibəsi qazılarının və şəhid ailələrinin psixososial reabilitasiyasını daim diqqət mərkəzində saxlayır və bu istiqamətdə fəaliyyətin gücləndirilməsini vacib hesab edir.

Ümumiyyətlə, sağlamlığın, o cümlədən psixi sağlamlığın qorunması insan hüquqlarının ayrılmaz hissəsidir. Bu sahədə dövlət orqanları, vətəndaş cəmiyyəti institutları və media nümayəndələri birgə fəaliyyət göstərərək psixi sağlamlıq hüquqlarının təminatına və bu istiqamətdə ictimai şüurun formalaşdırılmasına töhfə verməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili olaraq bütün aidiyyəti qurumları, media təmsilçilərini və vətəndaş cəmiyyəti psixi sağlamlıq hüquqlarının müdafiəsinə, etik prinsiplərə riayətə və insan ləyaqətinə hörmətin qorunmasına çağırırıq. Psixi sağlamlıq hüquqlarının təmin edilməsi insanın sağlam və ləyaqətli həyata qayıdışının ən mühüm təminatdır.

Sabina ƏLİYEVA,
Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman),
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

məyə, onları həll etməyə, həyatın və müasir dünyanın çağırışlarına cavab vermək və dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və məqsədyönlü yaşam hissini qoruyub saxlamağa imkan verir. Başqa sözlə desək, psixi sağlamlıq insanın öz qabiliyyətlərini reallaşdırma bildiyi, adi həyat stresslərinin öhdəsindən gəldiyi öminəməlik vəziyyətidir.

Psixi sağlamlıq fiziki sağlamlıqla sıx bağlıdır. Psixi rifah bütövlükdə sağlam həyata şərait yaradan başlıca amillərdəndir. İnsanın özünü reallaşdırmaq və potensialını tam açmaq baxımından psixi sağlamlıq xüsusilə önəmli faktor hesab edilir. Bu mənada psixi sağlamlıq həm insanın firavanlığının, həm də cəmiyyətin effektiv fəaliyyətinin əsasıdır. İnsanın psixi sağlamlıq səviyyəsi bir çox sosial, psixoloji və bioloji amillərdən asılıdır.

Təəssüf ki, bu cür yanaşma hələ bütün dünya ölkələrində qəbul edilməmişdir. Psixi sağlamlığa köhnə, ənənəvi yanaşma tərzini (fiziki və psixi sağlamlığın bir-birindən ayrılıqda qəbul edilməsi) psixi sağlamlıq sahəsində xidmətin, o cümlədən peşəkar psixiatriya yardımının marginallaşma və stigmatizasiya hallarına gətirib çıxara bilər.

Hər kəsin oldıq edildiyi bilən ən yüksək fiziki və psixi sağlamlıq standartından istifadə hüququna dair xüsusi məruzənin 2017-ci ildə təqdim etdiyi məruzənin psixiatriya yardımını göstərən müəssisələr ilə bağlı müddələrdə 3 əsas məqam ekspertlərin diqqətini cəlb etmişdir.

1. Biotibbi yanaşmanın üstünlük təşkil etməsi;

2. Psixi sağlamlıq sahəsində dövlət siyasətinin müəyyən edilmiş